

Powrót zabobonu:
Antysemityzm w Polsce na
podstawie Polskiego
Sondażu Uprzedzeń 3

Dominika Bulska

Mikołaj Winiewski

Warszawa, 2017

Dziesiątego lipca 2017 roku polskie media opublikowały informację: Piotr Rybak, były poseł ugrupowania Kukiz '15, za spalenie na wrocławskim rynku kukły symbolizującej Żyda podczas organizowanej w listopadzie 2015 r. przez Obóz Narodowo-Radykalny (ONR) manifestacji antyimigranckiej, został skazany na trzy miesiące bezwzględnego więzienia. Rybak, nie zgadzając się z wyrokiem sądu, po opuszczeniu sali rozpraw skomentował wydarzenie słowami: „Żydokomuna wciąż rządzi naszą ojczyzną. Od 28 lat najważniejsze stanowiska w naszym państwie zajmowała nacja żydowska. To oni stworzyli to prawo i ten nieludzki system”¹. Owa sytuacja, chociaż jedna z bardziej wyrazistych, nie jest jedynym dowodem na to, że antysemityzm jest wciąż poważnym problemem społecznym w Polsce, nawet mimo niewielkiego rozmiaru społeczności żydowskiej w naszym kraju. Z badań realizowanych co roku przez Centrum Badań Opinii Społecznej wynika, że Żydzi są jednym z najbardziej nielubianych narodów w Polsce – w badaniu przeprowadzonym w 2016 roku niemal 40% respondentów wyraziło wobec nich niechęć². Celem tego raportu jest dogłębna analiza postaw wobec Żydów w Polsce, w oparciu o wyniki trzeciej edycji Polskiego Sondażu Uprzedzeń (PPS3), przeprowadzonej w maju tego roku.

Antysemityzm jako wielowymiarowe zjawisko

Na wstępie warto podkreślić, że antysemityzm jest zjawiskiem wielowymiarowym, które, choć w wielu względach podobne jest do innych form uprzedzeń międzygrupowych, ma

¹ Harłukowicz, J (10 lipca 2017). Podpalacz kukły Żyda Piotr Rybak pójdzie do więzienia. Sąd nie zgodził się na dozór elektroniczny. *Wyborcza.pl*. Pobrane z: <http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,22075077,podpalacz-kukly-zyda-piotr-rybak-pojdzie-do-wiezienia-sad-nie.html>

² Centrum Badań Opinii Społecznej (kwiecień, 2016). *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań*. Warszawa: CBOS. Pobrane z: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_053_16.PDF

własne, specyficzne komponenty. Z badań prowadzonych w Polsce wynika, że mówiąc o antysemityzmie w istocie wyróżnić możemy trzy typy uprzedzeń względem Żydów: antysemityzm tradycyjny, antysemityzm spiskowy oraz antysemityzm wtórny³.

Antysemityzm tradycyjny czerpie z historycznych motywów antyjudaistycznych, pochodzących z czasów wczesnego chrześcijaństwa i wynikających z przesłanek religijnych⁴. Przejawianie postaw antyżydowskich o charakterze religijnym łączy się z wiarą w mity głoszące wykorzystywanie przez Żydów krwi chrześcijan w celach rytualnych czy z przekonaniem, że współcześni Żydzi ponoszą odpowiedzialność za śmierć Chrystusa⁵.

Antysemityzm spiskowy jest nowoczesną, niereligijną formą wyrażania uprzedzeń antyżydowskich, opierającą się na wierze w spisek żydowski, czyli dążenie Żydów do uzyskania władzy poprzez nadmierne ingerowanie w życie społeczne kraju czy świata⁶. Antysemityzm spiskowy zawiera dwa dodatkowe komponenty: grupowej intencjonalności, czyli postrzegania Żydów jako jednego bytu, działającego wspólnie i realizującego wspólne cele oraz spostrzeganej skrytości działań⁷.

Antysemityzm wtórny jest najbardziej „poprawną politycznie” formą antysemityzmu. Charakteryzuje go tendencja do zaprzeczania własnym uprzedzeniom antyżydowskim oraz negowania historycznego znaczenia Holokaustu⁸. Osoby przyjmujące tę postawę wierzą, że to

³ Bilewicz, M., Winiewski, M., Radzik, Z. (2012). Antisemitism in current Poland: economic, religious and historical aspects. *Journal for the Study of Antisemitism*, 4 (2), 423-442; Bilewicz, M., Winiewski, M., Kofta, M., Wójcik, A. (2013). Harmful ideas. The structure and consequences of anti-Semitic beliefs in Poland. *Political Psychology*, 34, 821-839.

⁴ Krzemiński, I. (red.). (1996). Czy Polacy są antysemitami? Wyniki badania sondażowego. Warszawa: Oficyna Naukowa.

⁵ Langmuir, G. I. (1990). *History, religion, and antisemitism*. Univ of California Press; Tokarska-Bakir, J. (2008). *Legenda o krwi: antropologia przesądu: z cyklu Obraz osobliwy*. Wydawn. WAB.

⁶ Cohn, N. (1967). *Warrant for genocide: The myth of the Jewish world conspiracy and the Protocol of the Elders of Zion*. New York and Evanston, IL: Harper & Row.

⁷ Kofta, M., Sędek, G. (1992). Struktura poznawcza stereotypu etnicznego, bliskość wyborów parlamentarnych a przejawy antysemityzmu. W: Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 67–86). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.

⁸ Bergmann, W. (2006). *Nicht immer als Taetervolk dastehen—Zum Phaenomen des Schuldabwehr-Antisemitismus in Deutschland* [“Nie zawsze postrzegani jako sprawcy” – o zjawisku obrony przed

Żydzi są winni istnienia antysemityzmu, często obarczając ich samych odpowiedzialnością za Zagładę⁹. Jednym z komponentów tego typu uprzedzeń jest również traktowanie Holokaustu jako narzędzia, za pomocą którego Żydzi walczą o odszkodowania i zdobywają przewagę nad innymi grupami¹⁰.

W Polskim Sondażu Uprzedzeń 3, przeprowadzonym na reprezentatywnej grupie Polaków i Polek ($N = 1019$ osób), respondentkom i respondentom zadaliśmy pytania o wszystkie trzy typy antysemityzmu, tak, aby nie tylko móc odpowiedzieć na pytanie o to, jak wygląda struktura uprzedzeń antyżydowskich w Polsce, ale także na pytanie o to, jak owe uprzedzenia zmieniały się w czasie, porównując wyniki badania PPS3 do wyników poprzednich edycji Polskiego Sondażu Uprzedzeń z lat 2013 i 2009. Dodatkowo, osoby badane zostały zapytane o ich doświadczenia kontaktu z Żydami oraz o akceptację Żydów w bliższym i dalszym otoczeniu społecznym.

Antysemityzm w Polsce

W celu zmierzenia uprzedzeń antyżydowskich badanym zadano szereg pytań i przedstawiono kilkanaście stwierdzeń, z prośbą o ustosunkowanie się do nich na 5-stopniowej skali, gdzie 1 oznaczało „zdecydowanie się nie zgadzam”, zaś 5 „zdecydowanie się zgadzam”. Na podskale antysemityzmu tradycyjnego składały się dwa pytania – pierwsze z nich dotyczyło kwestii odpowiedzialności współczesnych Żydów za śmierć Chrystusa, drugie zaś prawdziwości stwierdzenia głoszącego, że w przeszłości Żydzi porywali dzieci w celach rytualnych. Sformułowania takie, jak „Żydzi często działają w sposób niejawnny, pozakulisowy” były

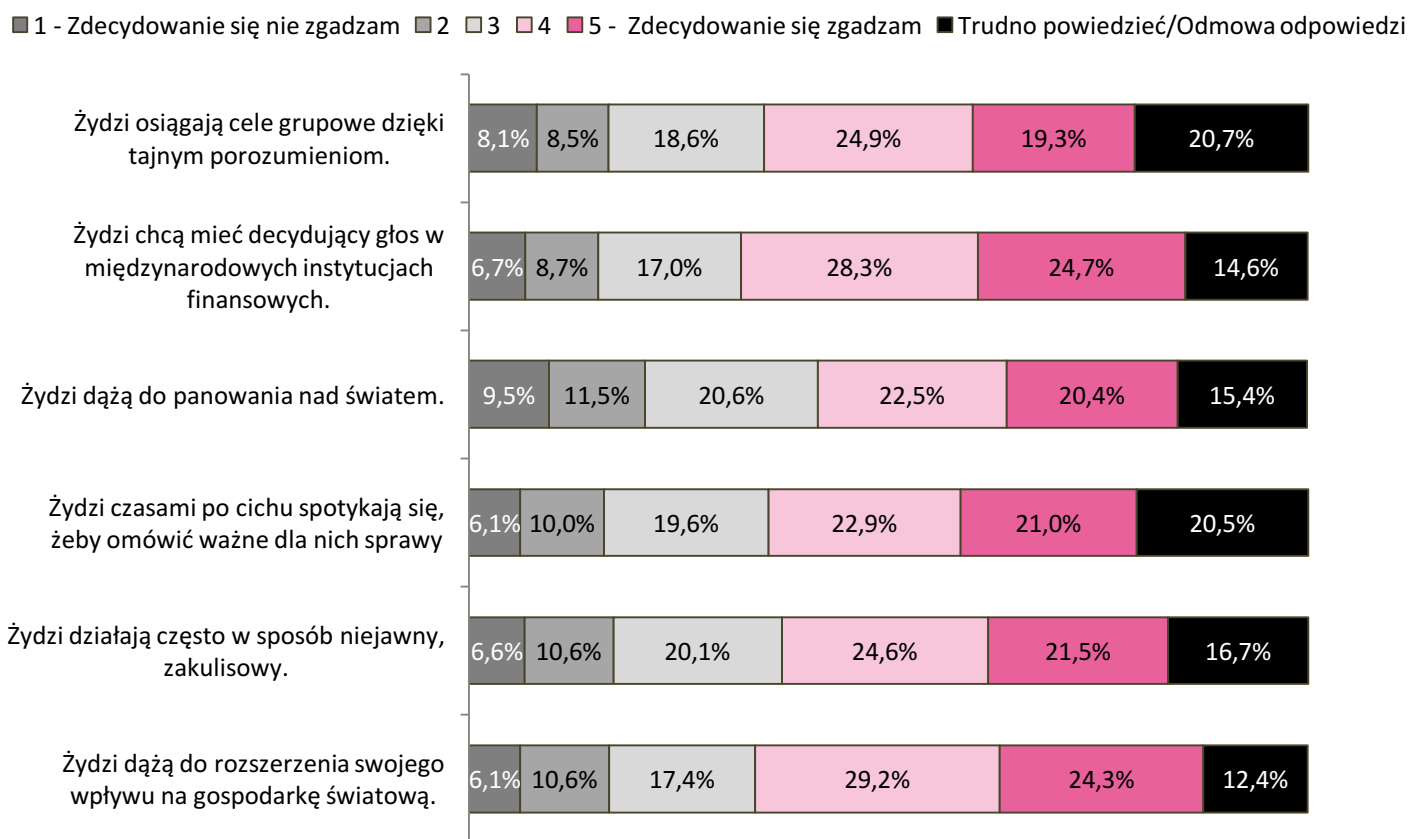
antysemityzmem wynikającym z winy w Niemczech]. W: D. Ansorge (Ed.), *Antisemitismus in Europa und in der arabischen Welt* [Antisemitism in Europe and the Arabic world]. Paderborn-Frankfurt: Bonifatius Verlag.

⁹ Imhoff, R., Banse, R. (2009). Ongoing victim suffering increases prejudice: The case of secondary antisemitism. *Psychological Science*, 1443-1447.

¹⁰ Bilewicz, M., Winiewski, M., Kofta, M., Wójcik, A. (2013). Harmful ideas. The structure and consequences of anti-Semitic beliefs in Poland. *Political Psychology*, 34, 821-839.

wyznacznikiem wiary w spisek żydowski. Na tę podskale złożyło się łącznie sześć stwierdzeń, a maksymalna wartość, jaką osoby badane mogły w niej uzyskać, wynosiła 30. Stwierdzenia takie, jak „Żydzi rozpowszechniają pogląd, że Polacy są antysemitami” mierzyły antysemityzm wtórny. W skład tej podskali weszły łącznie cztery stwierdzenia, a maksymalna wartość, jaką osoby badane mogły w niej uzyskać, wynosiła 20. Wykresy 1, 2 i 3 prezentują procentowy rozkład odpowiedzi na pytania w każdej skali.

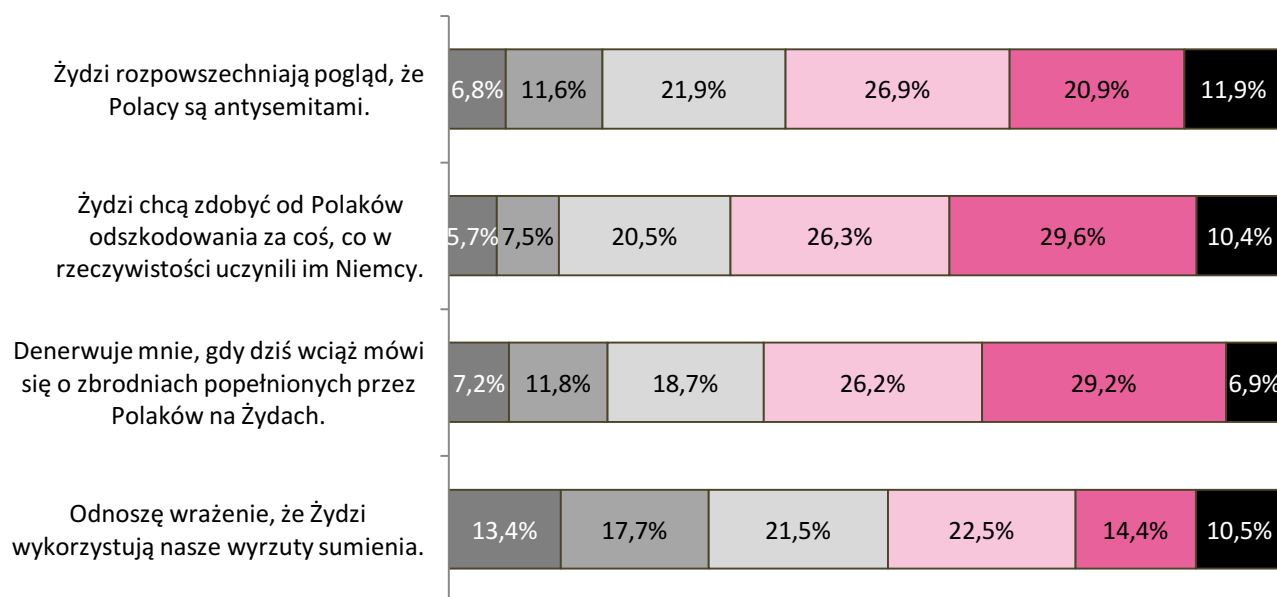
Antysemityzm spiskowy

Wykres 1. Procentowy rozkład odpowiedzi na cztery pytania w skali antysemityzmu spiskowego.

Antysemityzm wtórny

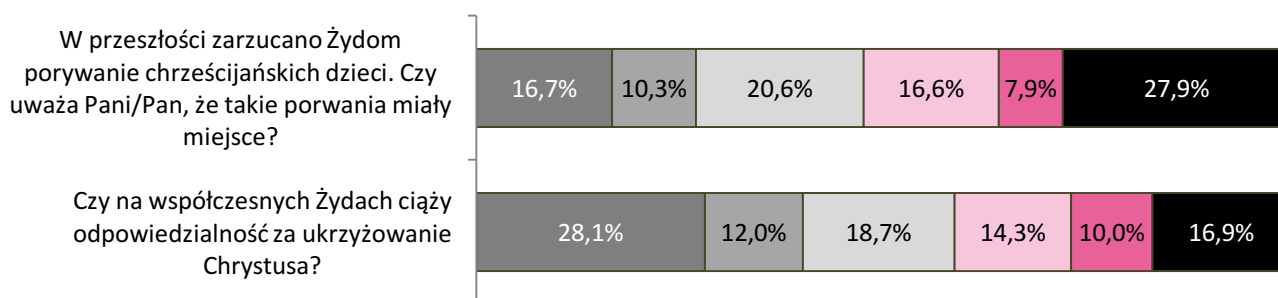
■ 1 - Zdecydowanie się nie zgadzam ■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5 - Zdecydowanie się zgadzam ■ Trudno powiedzieć/Odmowa odpowiedzi

Wykres 2. Procentowy rozkład odpowiedzi na sześć pytań w skali antysemityzmu wtórnego.

Antysemityzm tradycyjny

■ 1 - Zdecydowanie się nie zgadzam ■ 2 ■ 3 ■ 4 ■ 5 - Zdecydowanie się zgadzam ■ Trudno powiedzieć/Odmowa odpowiedzi

Wykres 3. Procentowy rozkład odpowiedzi na dwa pytania w skali antysemityzmu tradycyjnego

Rozpowszechnienie tradycyjnych uprzedzeń antyżydowskich w Polsce jest stosunkowo niewielkie – ok. 24% osób badanych przynajmniej w pewnym stopniu zgodziło się tak z jednym jak i z drugim pytaniem w skali, zaś średnia skali, wynosząca $M = 2,65$; $SD = 1,32$ znalazła się

zdecydowanie poniżej środka skali¹¹. Rozpowszechnienie antysemityzmu spiskowego i wtórnego w Polsce jest większe niż w przypadku antysemityzmu tradycyjnego, o czym świadczy m.in. odsetek respondentów i respondentek, którzy przynajmniej w pewnym stopniu zgodzili się z poszczególnymi stwierdzeniami w skali. Dla antysemityzmu wtórnego wskaźnik ten wyniósł, w zależności od pytania, od 37% do 56%, zaś dla antysemityzmu spiskowego od 43% do 53,5%. O większym rozpowszechnieniu tych dwóch typów postaw świadczy również różnica w średnich. Dla skali antysemityzmu wtórnego wskaźnik ten wyniósł $M = 3,47$; $SD = 1,05$ i był istotnie wyższy zarówno od środka skali, jak i od średniej skali tradycyjnych uprzedzeń antyżydowskich¹². Podobnie rzecz miała się w przypadku średniej skali antysemityzmu spiskowego, która wyniosła $M = 3,50$; $SD = 1,11$ i była istotnie wyższa tak od środka skali, jak i od średniej dla antysemityzmu tradycyjnego¹³.

Należy jednak zaznaczyć, że wszystkie trzy typy antysemityzmu są ze sobą powiązane, przy czym najsilniejsza korelacja pozytywna występuje między wiarą w spisek żydowski a antysemityzmem wtórnym¹⁴, nieco niższa zaś w przypadku tradycyjnych uprzedzeń antyżydowskich oraz dwóch pozostałych form antysemityzmu¹⁵. Innymi słowy, osoby, które deklarują, że ich zdaniem Żydzi dążą do przejęcia rządów nad światem są również bardziej skłonne, by twierdzić, że Żydzi sami ponoszą winę za Holocaust oraz antysemityzm w ogóle, a także, że współcześnie żyjące osoby żydowskiego pochodzenia powinny być obarczone odpowiedzialnością za zabicie Chrystusa.

¹¹ $t(880) = -7,98$, $p = 0,00$

¹² Dla środka skali $t(978) = 13,93$; $p = 0,00$; dla antysemityzmu tradycyjnego $t(978) = 24,53$, $p = 0,00$

¹³ Dla środka skali $t(938) = 13,77$; $p = 0,00$; dla antysemityzmu tradycyjnego $t(938) = 23,55$, $p = 0,00$

¹⁴ $r = 0,72$; $p < 0,001$

¹⁵ Odpowiednio $r = 0,33$; $p < 0,001$ gdy mowa o wtórnych uprzedzeniach antyżydowskich oraz $r = 0,41$; $p < 0,001$ dla wiary w spisek żydowski

Próba odnalezienia demograficznych cech wspólnych dla osób przejawiających uprzedzenia antyżydowskie wykazała, że zmiennymi, które mają istotne statystycznie, choć niewielkie, znaczenie, są: poziom wykształcenia, wiek oraz – w przypadku antysemityzmu wtórnego i spiskowego – wysokość dochodów. Osoby starsze, biedniejsze oraz o niższym poziomie wykształcenia są bardziej skłonne przejawiać uprzedzenia antysemityczne. Wyniki te są spójne z poprzednio uzyskiwanymi przez badaczy rezultatami dotyczącymi relacji między zmiennymi demograficznymi a uprzedzeniami antysemitycznymi¹⁶. Warto jednak podkreślić, że dla każdej ze zmiennych socjo-demograficznych korelacje z postawami antyżydowskimi nie były zbyt silne¹⁷.

Wyniki sondażu pokazują także, że antysemityzm w Polsce jest dziś raczej domeną osób deklarujących się jako prawicowe. W przypadku tradycyjnych uprzedzeń antyżydowskich korelacja między deklarowanymi poglądami politycznymi, mierzonymi na skali od 1 – „zdecydowanie lewicowe” do 7 – „zdecydowanie prawicowe”, była dodatnia i relatywnie niska, natomiast w przypadku dwóch pozostałych wymiarów przeciętna¹⁸.

Dystans społeczny wobec Żydów

Na uwagę zasługują także dane dotyczące dystansu społecznego wobec osób żydowskiego pochodzenia. W sondażu respondenci zostali poproszeni o ustosunkowanie się, na 4 stopniowej skali, gdzie 1 oznaczało „Zdecydowanie był(a)bym przeciwny/a”, a 4 – „Zdecydowanie bym zaakceptował(a)”, do trzech stwierdzeń odnoszących się do akceptacji

¹⁶ Bilewicz, M., Winiewski, M., Kofta, M., Wójcik, A. (2013). Harmful ideas. The structure and consequences of anti-Semitic beliefs in Poland. *Political Psychology*, 34, 821-839.

¹⁷ Nie przekraczały poziomu $r = 0,25$ dla żadnej ze zmiennych, co oznacza, że zmienne te wyjaśniają nie więcej niż 5% wariancji.

¹⁸ Dla tradycyjnych uprzedzeń współczynnik korelacji wyniósł $r = 0,22$; $p < 0,001$. Dla wiary w spisek żydowski $r = 0,32$; $p < 0,001$, zaś dla antysemityzmu wtórnego $r = 0,31$; $p < 0,001$.

osób żydowskiego pochodzenia w miejscu pracy, jako sąsiadów oraz jako członków rodziny (poprzez małżeństwo).

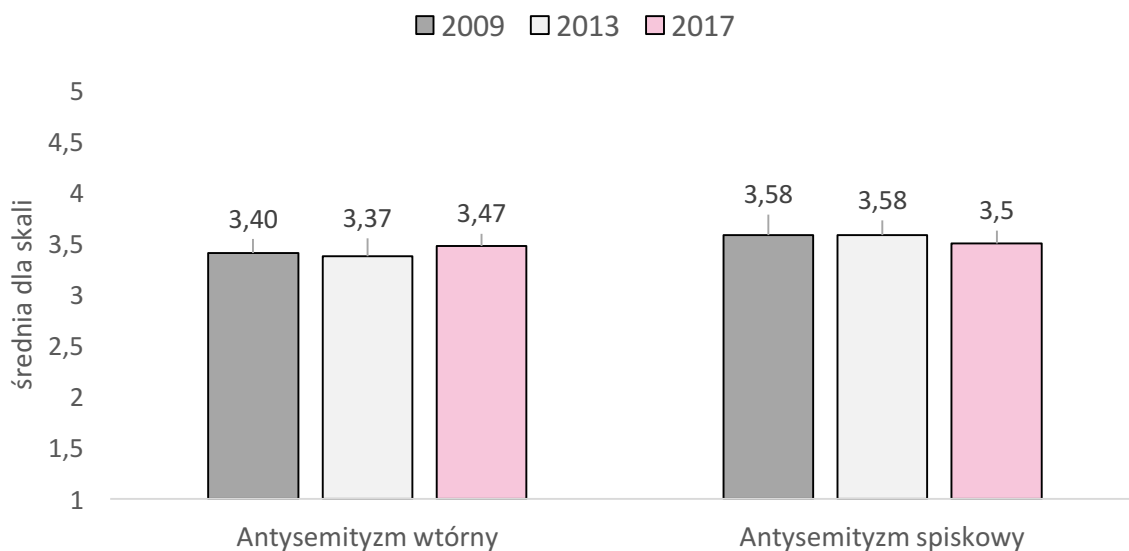
Wyniki sondażu pokazują, że Polacy w dużej mierze nie mieliby problemu z zaakceptowaniem osób żydowskiego pochodzenia jako współpracowników oraz sąsiadów – tak w jednym, jak i w drugim przypadku ok. 60% respondentów i respondentek zadeklarowało akceptację takiej sytuacji. Rzecz jednak ma się zgoła inaczej, gdy mowa o przyjęciu Żyda lub Żydówki jako członka/członkini rodziny. Tylko niecałe 40% osób badanych byłoby skłonnych zaakceptować taki stan rzeczy.

Jednocześnie należy podkreślić, że wśród osób biorących udział w badaniu, ponad 85% zadeklarowało, że nie zna osobiście żadnego Żyda. W tym kontekście występowanie tak silnie negatywnego stosunku wobec przedstawicieli tej grupy mógłby dziwić, jednak zjawisko to nie jest dla badaczy antysemityzmu nowością. W literaturze przedmiotu zostało ono opisane jako tzw. „antysemityzm bez Żydów”¹⁹.

Zmiany w strukturze antysemityzmu

Jednym z powodów, dla których w trzeciej edycji Polskiego Sondażu Uprzedzeń respondenci i respondentki byli pytani o uprzedzenia antyżydowskie była możliwość diagnozy tego, jak postawy antysemickie w Polsce zmieniają się w czasie. Wykres 4 prezentuje różnice w średnich dla skal antysemityzmu spiskowego i antysemityzmu wtórnego w latach 2009, 2013, 2017.

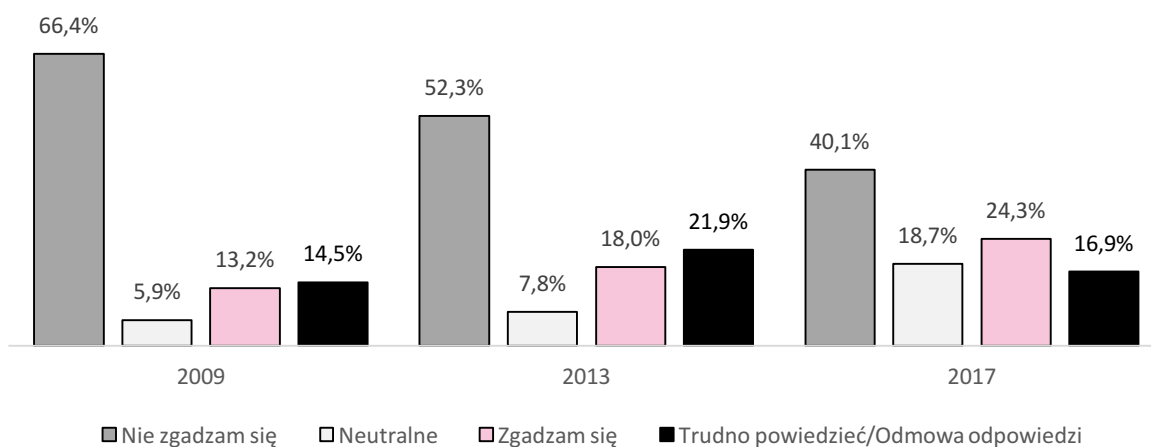
¹⁹ Cooper, L. (2000). Anti-Semitism without Jews. In *In the Shadow of the Polish Eagle* (pp. 224-235). Palgrave Macmillan UK.

Wykres 4. Różnice w średnich dla skal antysemityzmu wtórnego i antysemityzmu spiskowego w latach 2009, 2013 i 2017.

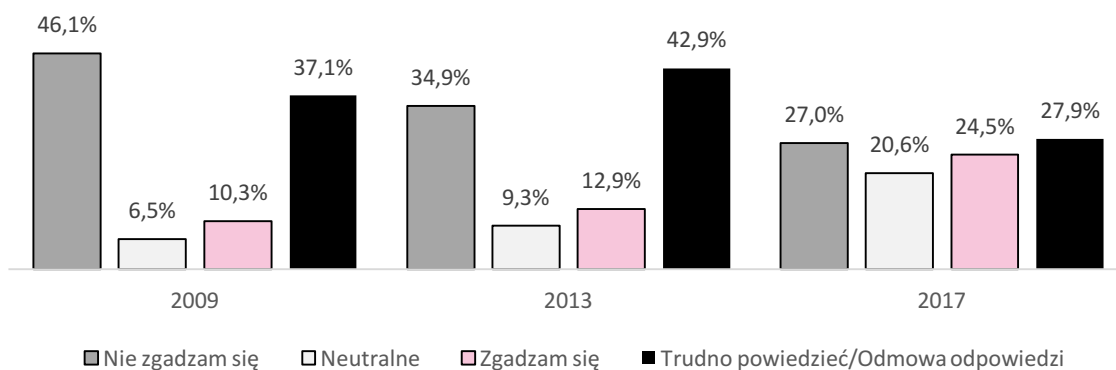
Analizy wykazały, że różnice w średnich zarówno w przypadku skali antysemityzmu wtórnego jak i skali antysemityzmu spiskowego nie są istotne statystycznie, co oznacza, że rozpowszechnienie tych dwóch typów postaw jest w Polsce względnie stałe w czasie. Inaczej rzecz ma się jednak, kiedy mowa o tradycyjnych uprzedzeniach antyżydowskich. Wykresy 5 i 6 pokazują rozkład procentowy odpowiedzi na obydwa pytania w skali antysemityzmu tradycyjnego w latach 2009, 2013 oraz 2017.

Czy na współczesnych Żydach ciąży odpowiedzialność za ukrzyżowanie Chrystusa?

Wykres 5. Procentowy rozkład odpowiedzi na pierwsze pytanie w skali antysemityzmu tradycyjnego w latach 2009, 2013 i 2017.

W przeszłości zarzucano Żydom porwanie chrześcijańskich dzieci. Czy uważa Pani/Pan, że takie porwania miały miejsce?

Wykres 6. Procentowy rozkład odpowiedzi na drugie pytanie w skali antysemityzmu tradycyjnego w latach 2009, 2013 i 2017.

W związku z tym, że skala odpowiedzi na pytania mierzące antysemityzm tradycyjnych w latach 2009 i 2013 była inna, niż w roku 2017 (osoby badane były proszone o ustosunkowanie się do dwóch stwierdzeń na skali 7-stopniowej, nie zaś na skali 5-stopniowej), w celu porównania rozpowszechnienia tego typu postaw postanowiliśmy przyrzeć się rozkładom procentowym odpowiedzi na obydwa pytania. Jak pokazują powyższe wykresy,

wydaje się, że poziom antysemityzmu tradycyjnego w Polsce, choć wciąż stosunkowo niewielki, od kilku lat stopniowo wzrasta. Przykładowo, w 2009 roku z pierwszym stwierdzeniem, dotyczącym odpowiedzialności współczesnych Żydów za ukrzyżowanie Chrystusa zgodziło się nieco ponad 13% osób badanych, zaś w tegorocznej edycji badania wskaźnik ten wyniósł o ponad 10 punktów procentowych więcej.

Otwarta (rażąca) dehumanizacja

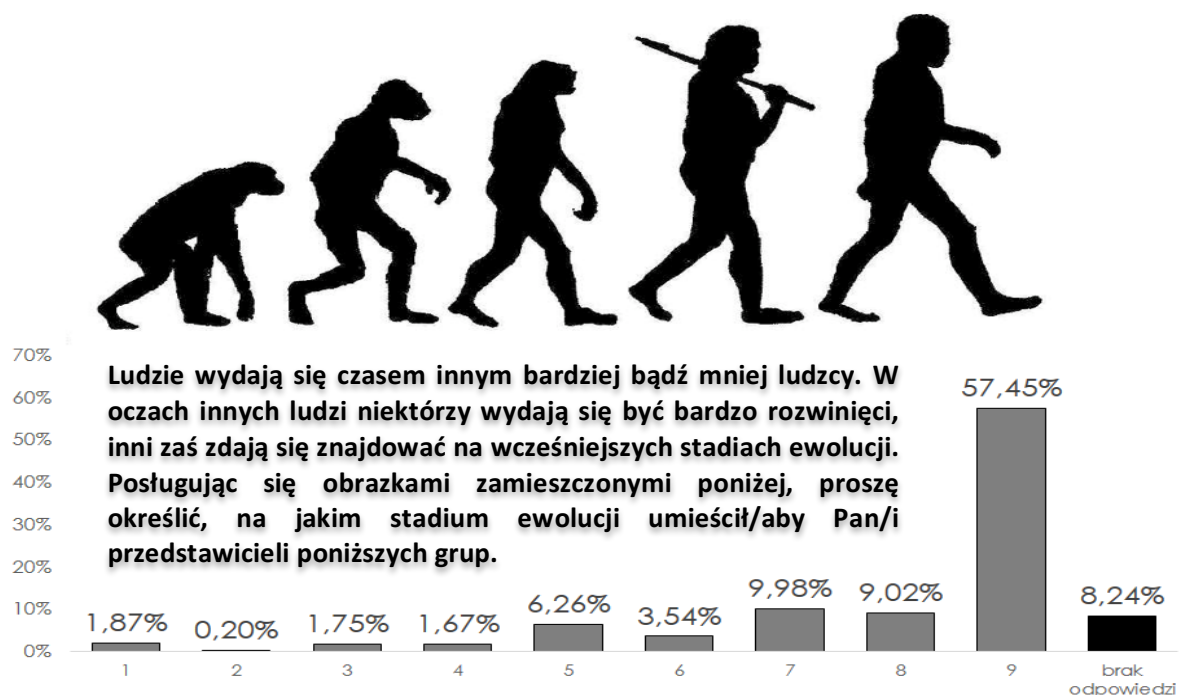
Najnowszy Polski Sondaż Uprzedzeń poświęcony był w znacznej mierze badaniom nad przyzwoleniem na przemoc międzygrupową. Myśląc o przemocy międzygrupowej mamy na myśli wszelkie wydarzenia, podczas których przedstawiciele jakiejś grupy (społecznej, etnicznej, religijnej itp.) w imieniu grupy własnej dokonują aktów przemocy względem przedstawicieli innej grupy. Przykładami takich zdarzeń będą taksówkarze niszczący auta konkurencyjnej firmy przewozowej, burda pomiędzy kibicami dwóch drużyn piłkarskich, pobicie marynarzy przez pseudokibiców a, w ekstremalnych przypadkach, czystki etniczne czy ludobójstwo. W literaturze dotyczącej czynników wpływających na pojawianie się czy też sprzyjających powstawaniu przemocy zbiorowej podkreślana jest rola dehumanizacji, tzn. odmawiania w jakimś stopniu człowieczeństwa ofiarom²⁰. Wiele współczesnych badań nad dehumanizacją opierało się na koncepcjach i pomiarze bardzo subtelnych wskaźników tego zjawiska, czyli m.in. na odmawianiu członkom innych grup odczuwania emocji złożonych (np. melancholii)²¹. Zmiany w dyskursie publicznym ostatnich lat – tj. coraz częstsze jawne posługiwanie się dehumanizacyjną retoryką wobec przedstawicieli różnych grup – skłoniły

²⁰ Kelman, H. G. (1973). Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers. *Journal of social issues*, 29(4), 25-61; Staub, E. (1989). *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*. Cambridge University Press.

²¹ Leyens, J. P., Paladino, P. M., Rodriguez-Torres, R., Vaes, J., Demoulin, S., Rodriguez-Perez, A., & Gaunt, R. (2000). The emotional side of prejudice: The attribution of secondary emotions to ingroups and outgroups. *Personality and Social Psychology Review*, 4(2), 186-197.

jednak badaczy do zrewidowania dotychczasowego stanowiska. Niedawna publikacja Noura Kteily'ego²² i współpracowników opisuje badania prowadzone w trzech różnych krajach, w których zastosowano otwartą miarę dehumanizacji, opartą o znane graficzne przedstawienie ewolucji. Badania te pokazują, że miara ta dobrze przewiduje uprzedzenia i poparcie dla przemocy (tortur i przemocy w odwecie).

W Polskim Sondażu Uprzedzeń zastosowana została zatem miara dehumanizacji względem kilku grup społecznych i etnicznych, w tym względem Żydów. Na wykresie 7 przedstawiono pełną instrukcję i rozkład odpowiedzi na pytanie o stadia rozwoju (dehumanizację) Żydów.

Wykres 7. Dehumanizacja Żydów. Wykres odpowiedzi respondentów na pytanie o stadia ewolucji osób pochodzenia żydowskiego.

Wyniki pokazują, że nieco ponad 34% respondentów w jakimś stopniu odmawia człowieczeństwa Żydom. Z dalszych analiz wynika, że odmawianie człowieczeństwa Żydom jest

²² Kteily, N., Bruneau, E., Waytz, A., & Cotterill, S. (2015). The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization. *Journal of Personality and Social Psychology, 109*(5), 901.

w niewielkim stopniu związane ze zmiennymi demograficznymi – tylko wyższe wykształcenie w niewielkim stopniu powiązane jest z mniejszym odczłowieczaniem²³. Zmienne światopoglądowe również w niewielkim stopniu przewidują dehumanizację. Okazało się, że jedynie osoby częściej uczestniczące w praktykach religijnych są nieco bardziej skłonne do odczłowieczania Żydów²⁴, ale – co ciekawe – takiego związku nie zaobserwowaliśmy w przypadku zmiennej mierzącej postrzeganie siebie jako osoby wierzącej. Spośród trzech form antysemityzmu relatywnie silnie związane z dehumanizacją okazały się być uprzedzenia tradycyjne²⁵, natomiast w przypadku antysemityzmu wtórnego i spiskowego w zasadzie nie zaobserwowaliśmy żadnej relacji.

Można zatem stwierdzić, że około jedna trzecia Polaków w jakimś stopniu odmawia człowieczeństwa Żydom. Zjawisko to jest w dużym stopniu związane z tradycyjnymi uprzedzeniami antysemickimi oraz, w znacznie mniejszym stopniu, z powiązaną z nimi sformalizowaną religijnością.

Podsumowanie

Wyniki trzeciej edycji Polskiego Sondażu Uprzedzeń pokazują, że antysemityzm jest wciąż poważnym problemem społecznym w Polsce. Co więcej, patrząc na rezultaty sondażu można dojść do wniosku, że ów problem pogłębia się, szczególnie gdy mowa o tradycyjnych uprzedzeniach antyżydowskich. W porównaniu do wyników sondażu w latach 2009 i 2013 zauważyliśmy znaczny wzrost odsetka osób, które zgadzają się ze stwierdzeniami dotyczącymi odpowiedzialności współczesnych Żydów za ukrzyżowanie Chrystusa oraz sformułowaniami odnoszącymi się do porwań w celach rytualnych. Wyniki pokazują również związki

²³ $r = 0,08, p = 0,013$

²⁴ $r = -0,11, p = 0,002$

²⁵ $r = -0,28, p < 0,001$

tradycyjnych uprzedzeń z odmawianiem Żydom człowieczeństwa. Zważywszy na fakt, że postawy te przybierają na sile oraz na to, że procesy dehumanizowania są związane z przyzwoleniem na przemoc, wyniki te budzą niepokój.

Jednocześnie wyniki sondażu sugerują, że poziom rozpowszechnienia antysemityzmu wtórnego oraz spiskowego w Polsce od kilku lat utrzymuje się na podobnym poziomie. Wyniki badania pokazały także, że wszystkie typy antysemityzmu okazały się być nieznacznie związane z poziomem wykształcenia, wiekiem oraz poglądami politycznymi osób badanych – osoby mniej wykształcone, starsze oraz deklarujące swoje poglądy polityczne jako “prawicowe” były bardziej skłonne do wyrażania postaw antysemickich.